

УДК 930.85+398.8(Калм)

АМБЕКОВА БООВУШИН ДУУНА ЗӨӨРИН ТУСКАР

Борлга Босха

филолог номин кандидат,

Б.Б. Городовиковин нэртэ Хальмг ик сургуль, Элст, Өрөсөн Федерац

E-mail: borlboskha@mail.ru

Товч хураңху

Эн өгүлд хальмгин келмрч болн дууч Боовуш Пюрвеевна Амбековин үлдэсн амн үгин зөөрин тускар келгджэнэ. Икнхнь 2006 жилд «Цецн булг» дегтрт барлгдсн билэ. Болв зэрмнь ода чигн барлгдад уга, 1970-1980 жж. магнитофонд шингэгдсн бээнэ, дэкэд болхла һарарн бичгсн девтрмүднь бээнэ. Эн кәлдмшт шинжлһнэ эв-арһ олзгдв. Хойр миңһн арвн дөрвдгч жилд өгүллин түүрвэч келмрчин үлдэсн девтрмүдлэ, зургудла таньлдв, өмнь болхла, Хальмгин күрэлнд хадһлжах дууһинь цааснд буулһсмн. Һундл төрхд, өдгэ цаг күртл Боовуш Амбековин медсн тоотнь номин халхас гүүнэр шинжлгдэд уга. Тегэд, тер учрас авн эн төрэр иим өглүлл бичгдв. Өгүллин аштнь иигж бичэтэ: Амбека Боовуш хальмг улстан үнлж болшго ик зөөр үлдэж. Кедү олн жилмүд орад-давад йоввчн, келмрчин медсн тоотнь үкл уга мөнкинд хадһлгдх, эврэ келн-эмтндән келгдж йовх.

Түлкүр үг

Хальмг дуд, келмрч, дууч Амбека Боовуш, «Цецн булг», барлгдад уга девтрмүд, магнитофонд шингэгдсн дуд.

UDC 930.85+398.8(Калм)

ABOUT AMBEKOVA BOVUSH'S SONG LEGACY

Boskha Kh. Borlykova

Candidate of Philological Sciences

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: borlboskha@mail.ru

Annotation

This article is devoted to the study of the folklore heritage of Bovush Purveev-na Ambekova. Much of this legacy was published in 2006 in the book “Ceczn bulg” (“The Spring of Wisdom”). However, some of the materials still remain unpublished (tape recordings from the 1970s and 1980s and self-recordings of the storyteller). The author of the article used a descriptive research method. She reviewed the manuscripts in 2014, and also previously transcribed her audio recordings of songs. Unfortunately, Bogush Ambekova’s legacy has not yet been scientifically investigated. In this connection, this topic was taken by the author of this article. At the end of the article, the author came to the conclusion that Bogush Ambekova left an invaluable folklore legacy. No matter how many years have passed, her legacy will be preserved and will be heard by the people.

Key words

Kalmyk songs, storyteller, singer Bovush Ambekova, “The Spring of Wisdom”, unpublished notebooks, tape recordings of songs.

О Р Ш Л

1 зург. Б.П. Амбекова (1927-2013)

Боовуш Пюрвеевна Амбекова 1927 жилд Баһ Дөрвд нутгин Ик Бухс ээмгт төрсмн. Эн һазр олн нертэ билгтэ улсарн элвг, хамгнь алдрта гиснь жаңһрч Ээлэн Овла. Боовуш Пюрвеевнан эцкнь, Бембән Пүрвэ гидг күн, арвн зурһан үртэ бээж. Дээнд мордсн тавн ахаснь хойрнь — Эрнжән болн Санж — дээнэс бууж ирэд, Широκлагд тусад, муудан орад, тендэс ирн, удан боллго сээһән хээв.

Дээнэ цагин тускар Боовуш Амбекова «Дээнд йовсн залусин ормд» статьядан иигж бичв: «... Мана эдл-ахуд зуг һурвхн трактор бээсмн, тегэд чигн бидн, баһ наста комсомольцнр, пионермүд йовһар йовад, буудя цуглулдг билэвидн. Хураж авсн буудяһан мөрн эс гиж цар тергэр зөөх керг учрдг бээсн болдг. Тиигэд муулян эдлэд хураж авсн буудяһан бидн дээлдж йовх салдснрт илгэввидн. Өвс хадлһна кергт орлцж йовсн Черников Егориг, Нистуров Муутлыг, Манжиев Ангргиг, Каруев Гиля-шиг би сээнэр меднэв, эдн арһан барад, чидлэн нөөлго колхозин зөөр хадлһлһнд туслж йовсн әмтн болжана. Нег үлү зовлң учрхла, күн унтддган, амрдган мартна гидгтн мел чик бээж. 1942 жилд шаңга малыг негн күртлнь хасгуд бээдг һазрур туув.

Эрэ арвн зурһа күрсн көвүд шаңга малыг Урал күртл күргж туусмн. Тер кемд эн көвүдт хартнь бу өгэд, дээнд йовулсна тускар бас соңсгдла. Гертэн үлдсн күүкд улс цугтан кеер көдлмн. Тиигхлэ эднэ бичкдүдиг бас хэлэх кергтэ болв. Тегэд кеер өдгэ цагин бичкдүдин садшң юм тосхад, энд би бичкдүдиг асрдг болув. Манжин Даалы болхла, эн садын хардач бээсмн. Жил чигн күрэд уга бичкдүдиг амнднь һуйр көкүлэд хотлдг билэвидн. Күнд көдлмш кеж йовх экнрнь көдлмшэсн ирчкэд, бичкдүдэн хэлэх зөвтэ билэ, дэкэд чигн амтн-шимтн уга хотын дүрстэ юм уучкад, өдрин дуусн көдлх кергтэ бээсиг үүмэн угаһар тодлж болхш. Тиигхлэ бригадир болж үүлджэсн өвгн, уснь ширгсн бальчгт кевтх эрэ киитэ үмкэ захсиг авч ирэд чанулдг билэ...» (Амбекова, 2006: 158-159). Сиврин цагин тускар Боовуш Пюрвеевна «Хальмг үнн» газетин седкүлч Раиса Манджилеева бичж авад барлсмн (Манджилеева 2006: 14).

1947 жилд Боовуш Пюрвеевна Алтайск крайин Шипуновск района Урлапово селэнд дээнэ орлцач Карл Кусмеевич Амбековд хэрд харсмн. Карл Кусмеевич дэн төгссн ашар «За Отвагу», «За победу над Германией» хойр медаляр ачлгдсн күн. «Бийдэн зөв сурһульта, тиигхд 7 класс чилэсн сурһульта күн деед сурһуль чилэснлэ эдл болдг. Дарунь энүг учетчикд тэвжэнэ, хөөннь заправщик болад эн кедлв. Тегэд ах бергнь Боовушиг эн көвүнд өгх болна. Тиигхд ах күн келхлэ, үгднь орх зөвтэ болжана. Тегэд күүкн хэрд харв. Хүрм яһж давсиг Боовуш Пюрвеевна сээнэр тодлв. Өмн өдрнь үксн мөрнэ махнас хүрм кежэх эдн авсн бээдлтэ. Үксн мөрнэ чимгэр дееж өргсн бээдлтэ. Өрк-бүл болжах күүкн-күргнэ өлг-эдн: өмсч ирсн күүкнэ фуфайкнь — дер, күргнэ цергэс өмсч ирсн хуучн өрмгнь — көнжлнь болв. Өмд күн арһта гиж келдг. Эн хойр бас өркэн өндөлһэд, күүкдтэ болв» (Манджилеева 2006: 14).

Хальмг улсиг хар гөрэр киитн Сиврүр туусн кемд Боовуш Пюрвеевна күүкдэн өскж авхин кергт оln-зүсн көдлмш кедг бээж: бичкдүдиг хэлэдг, тэрэ тэрдг болн мод уңһадг көдлмш (нег өдрт хойр куб мод). Болв цаг селгэтэ болад, Сталин өнгрэд, хальмг улсиг хэрү төрснн һазрун нүүлһнэ. Амбековин өрк-бүл Баһ Дөрвд хэрж ирнэ. 1959 жилд дээнд авсн шавасн көлтэ авальнь өңгрхд Боовуш Пюрвеевна хөрн нээмтэ баахн бер билэ. Өмтн нег көдлмш кехлэ, эн һурвн көдлмш кеһэд, күүкдтэн өнч-нинь медүлшгоһар гүжрв. Энүнэ мууляр көвүнь баһ насндан сээһэн хээхлэ, өнчн үлдсн хойр ачан өскэд-босхад кү кев. Иигэд наснаннь туршарт өөрхн улсасн ханцад, мууляр эдлэд йовсн бийнь күүнд мууһан медүлдго билэ, кезэ чигн тиньгр йовдг бээж.

1965 жилд Амбековин өрк-бүл Ик Бухст нүүж ирэд, бүүрэн олв. Боовуш Пюрвеевна өдртнь күнд көдлмшт көдлчкэд, асхнднь «Теегин жирһл» гидг ду-бииһин ансамблин ахлач болж көдлдг бээсмн. Найдгч жилмүдин чилгчэр ачнран күүнэ ээмд күргхэр Боовуш Пюрвеевна Яшкульск района «Чилгр» селэнд нүүһэд, Галя ик күүкнэдэн бээһэд көдлв. Чилгр селэнд хэрү «Теегин жирһл» ду-бииһин ансамбль бүрдөһэд, бичкдүдиг сурһдг болв. Эн ансамбль 1990 жилд Жаңһрин 550 жилин өөнд нерэдсн фестивалд орлцв. Боовуш Пюрвеевна насн-жирһлин хаалһдан көдлмшин болн билгин халхар оln-зүсн һашгудар, белгэр ачлгдв. 2008 жилд Боовуш Пюрвеевна хойр жаңһрчнрта Манжин Баатрта болн Окна Цаһан Замла хамдан «Чингс» гидг пранцын фильмд орлцв.

Ш И Н Ж Л Т

Боовуш Амбековин дуулсн дууднь, домбрт цоксн айсинь түрүн болж 1970 жилд А.Ш. Кичиков болн А.В. Бадмаев хойр номт бичж авсн: «Дөрвдэ ишкмдг айс»,

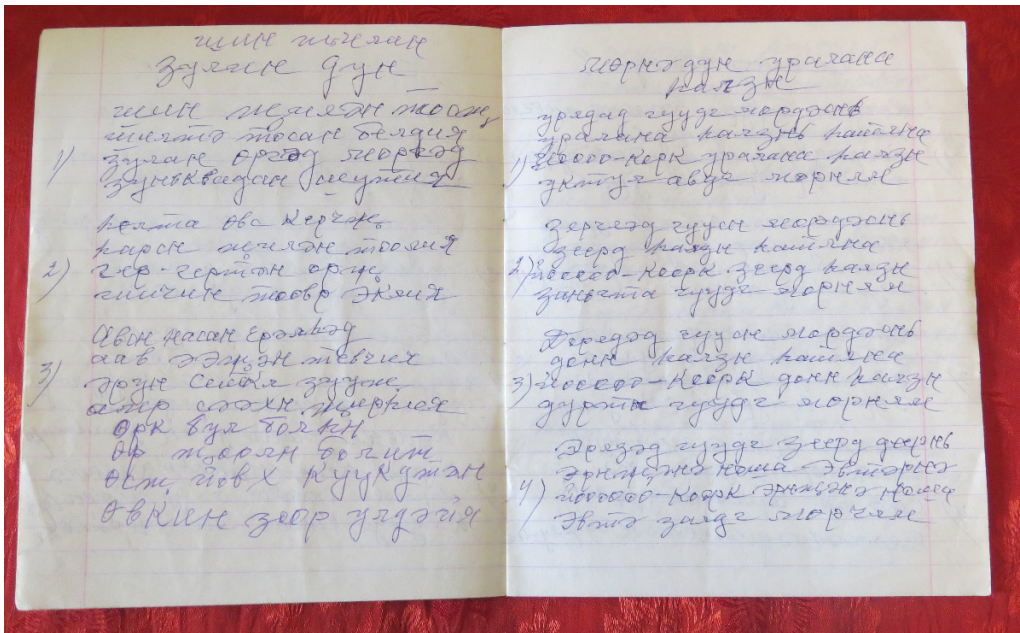
«Багш Бадмин Зинад нерэдсн дун», «Красносельскин туск дун», «Төрсн Таңһч-дан», «Дунд берн», «Чимбин Элэ», «Эркнчин дун» (дамбрлһн), «Советин жирһл», «Чичрдг айс», «Эркнчин дун» (Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №113(104), 1 дор.); 1977 жилд Е.Э. Убушиева (Хабунова) бичж авсмн: «Хар кер мөрн», «Бичкн кер мөрн», «Худирин йөрэл», «Күргүлин йөрэл», «Октябрин 60-гч ж.», «Өөнд нерэдсн дун» (Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №185(176), 1 дор.); «Намрин һурвн сар», «Валентина Терешковад нерэсн дун» (Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №186(177), 1 дор.); 1978 жилд Б.Э. Мутляева (Амулакова): «Намрин һурвн сар», «Этнографическ би» (Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №204(195), 1 дор.); 1981 жилд Н.Ц. Биткеев, В.Т. Сарангов: «Муудан Муутл» (эврэ дун), «Александр көвүн», «Ялдурк», «Уралана һалзн», «Бичкн арлын хулсн», «Картан Маня», «Нээмнэ Борис», «Санжин Басн», «Жимжэн Альмн», «Боова бер», «Үзмэн Борис», «Бийһин айс», «Адьяна Дулахн», «Матша Санж», «Байда», «Цернэ Буля», «Овшин Коля», «Өрүн һарсн нарн», «Хожан Ээт» и др. (Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №254(245), № 255 (246), № 257 (248) и др.). Н.Ц. Биткеев Б.П. Амбековас һучн долан ду бичж авсмн. Зэрмн «Хальмг дууна фольклор» дегтртэн барлсмн (Биткеев, 2005).

Боовуш Амбековин амн үгин зөөр юуһарн ончта гихлэ, медсн тоотнь олн: туульс, домгуд, ут дуд, домбрт келдг дуд, йөрэлмүд, үлгүрмүд болн нань чигн зокъялмуд. Боовуш Амбекова кезэңк авг-бэрц, йос-йор сэн кевэр меддг билэ. Боовуш Амбековин келсн амн үгин зокъялын кеермж болжахинь — эннь туулин келн «күд чолунас бат, күүнэ нульмснас һашун, килһснэс нэрн, цецгәһэс сээхн, өврж ханж болшго, олмһа сээхн келн» болжана. Медэт темдгисэр, «хальмг амн үгин зөөриг хадлхин кергт ах үйин әмтнэс бичж авч, чиңж, дасч, бийдән шингәж, цаглшго зөөр кеж, тархаж йовх кергтә».

Б.П. Амбековин медсн тоотнь ик билэ, янзарн болн аһулһарн олн-зүсн: дуд, үлгүрмүд, йөрэлмүд, домгуд, туульс, хальмг улсин авъяс-заңшалмуд болн нань чигн жанрмуд. Эврән Боовуш Пюрвеевна уурхан саң болж, шүлгүд бичәд, шүлгләд келдг күн билэ. Цааранднь өгүллдән келмрчин келсн үлгүрмүднь болн дуулсн дунь авч шинжлә хәләй.

Боовуш Амбековин репертуарт тооһарн хамгин элвг дуд. Дуд хоорндан айсин кемжәһәр йилһржәнә: ут дуд болн домбрт келдг дуд.

Эн дун Цаһан сард дуулдг ут дун. Хальмг улс дунд олар тархагдсн дун. Үлгүрләд келхд, Ц.-Д. Номинханов 1965 жилд Элстд Аюһан Амулһгас (1882 жилә, миркд, Бембдәхнә әңгә, Власовск станицд төрсн) бичж авсмн (НА КИГИ РАН, ф № 9., оп. 1., ед. хр. 2. Ц.-Д. Номинханов), Б.Б. Оконов 1982 жилд Зубова Матренас бичж авсмн (НА КИГИ РАН, ф. 5, оп. 2, ед.хр. 118) болн нань чигн улсас бичвр бәәнә. Хамгин бадгарн ут дууг (11 бадг) Б.Б. Оконов 1973 жилд Элстд Цернә Эрднәс (1906 жилә, Баһ Чонса әәмгә) бичж авла. Боовуш Амбековин дуулсн дун наадк улсин дуудла һанцхн түрүнк бадгарн өөрхн бәәнә, наадк бадгнь ондан. Аһулһарнь эн дун бурхн-шажна туск дуунд орулж болхмн. Юңгад гихлә, бурхн-шажна нер-томья үгмүд харһна: Окн-Теңгр, Дала-лам. Хальмг улсин авъясмудын ик зунь шажн-хувргар дамжад, бурхн-шажна үндс хальмг улс дунд кесг зун жилин туршарт тархагдж йовсмн. Хальмг улс шажн-хувргт икәр сүзглдг, мөргдг, итктдг төләдән теднә тархаж, иткүлж йовсн тоотыг кевтнь эврәннь иткмждән хуврәж авдг бәәсмн.

2 зург. Боовуш Амбековин девтр. 2014 ж.

Аюхан Амулцгас бичж авсн дун	Б.П. Амбековас бичж авсн дун	Зубова Матренас бичж авсн дун
Цаһан тавгта кер Цаһан тавгта кеернь Цаһаха цаснд цавшна; Цаһан сарын нег шинд Цаһаһан һарһж мендлий. Ут чиктэ шарһ Уудыһән кемлж цамшна; Урдаснь удирдгсн маниг Окн теңгрнь йевэтхэ. Аһу күчтэ ламнртан Алтн арслцган бэрий. (НА КИГИ РАН, ф № 9., оп. 1., ед. хр. 2. Ц.–Д. Номинханов)	Цаһана дун Цаһан тавгта бор мөрнь Цаста хаалһар чавчнна. Цаһан сарин нег шинд Цаһаһан һарһж жирһия. Өрүн һарсн нарн гинэ Ончта сээхн солцтрна. Окн Теңгрән тосж мөргэд, Оларн сээхн жирһия. Томур иктэ оһтрһуднь Туг нарн мандлтхал. Туслцта Дала ламин зэрлгэр. Тусан күргж евэтхэ. Олн шар бурхд мана Ора деер мандлтха. Эн бээсн бүгдэрн Эн номинэр жирһия (Цецн булг, 2006: 58)	Цаһан сарин нег шинд Цаһан тавгта шарһнь Цаһан цаснднь цамшад, Цаһан сарын нег шинд Цаһаһан һарһж мендлий, Цаһан шүкртн евэтхэл. Алтн өңгтэ шарһ минь, Амр сээхн гүүдлтэ, Ач иктэ ламын зергд Бүгдэрн күрч мөргий. Ут делтэ шарһ минь Удан сээхн гүүдлтэ, Урднасн удирдгсн маниг Окн теңгрнь евэтхэ. Хурдн хар мөрн минь Худрһ молтрм гүүдлтэ, Хурлар дүүрн хуврг эрдһнд Холаснь күрч мөргий. Дала ик дала билэ Дала дүүрн дондон эрднь Даяндан суусн ламнртан Дарунь күрч мөргий.

Келхд, Боовуш Амбековин репертуарт ордг бас нег бурхн-шажнла залхлдата дун бээнэ. Тернь, «Зу гидг һазр». Өдгэ цагт эн дун мартгдж йовх дун. XIX зун жилмүдт олар тод бичгэр бичгдсн билэ, 1960-1970 жилмүд Хальмг күрэлңгин номтр олар магнитофонд бичж авсмн.

Б.П. Амбековас бичж авсн дун	1854 жилд бичж авсн дун
Зу гидг һазр Зу гидг һазрнь Зурһан сара һазр. Зуурдк завсрин дээсиг Зуңкван гегэндэн даалһия. Көк нуурин көвэднь Көлгн бийән амрая. Күршго деед шүтэнднь Күрэд һурв мөргия.	Зу гидг һазр Зу гидг һазртн Зурһан сара һазр билэ, Зуурк завсрин дээсиг Зуңквинән гегән ээлдтхэ. Көк нуурин көвэднь Күлг бийән амруля. Көрг деед шүтэнд Күрч нег мөргья. Шарлжнантн йозуртнь Шаңгин агтнь бээршнэ. Шалһдг деед шүтэнд Шамдн күрч мөргья. (Калмыцкие народные песни... 2015: 29)

3 зург. Борлга Босха, Муушан Эрднь, Амбекова Светлана Карловна.
2014, Троицк селэн.

Эн дууг Боовуш Пюрвеевнас 1997 жилд номт Гиляна Дорджиева бичж авсн. Хөөннь, 2003 жилд эн дууг «Цаһан» гидг дискд һарһла. Арвн доладгч зун жилэс авн мана өвкнр шар шажнд шүтдг болва. Хол Төвдин һазрт күрэд, хойр богдд мөргэд хэрж ирдг бээсмн. Хойр Богд гисн, Дала-лам болн Банчн-Эрднь болж һарчана. Хальмг сүзгтн болһн Барун Талд (Төвдт) күрх саната бээсмн, зуг хаалһ хол, ээмшгтэ болчкад, кесг нутг, кесг хол, һөв һазр һатлх кергтэ бээсмн. Эн учрар, Төвдт күрсн күн нутг-тан хэрж ирчкэд, тер һазрин сээхниг эврэкстэн келж өгэд, зууран үзсн юман туужж келж өгдг бээсмн. Мана Хальмг Таңһчас Зууһин Алтн дееврт күрсн улс дотр онц орм Дунд-Хурла Бааза-багш эзлнэ, Богдахна Пурдаш-багш, Анжатн-лам, Дамбо Ульянов, «Чикнэ хужриг» бичсн гевш-хармб Боован Бадм, эмтн дотр шавгшавдар нер һарсн Дэри-ээж. «Зу гидг һазрин» түүрвэчинь Жижэтн багш гиж тоолгдна (Оконов, 1994: 20).

Боовуш Пюрвеевнас меддг оln-эмтнэ дуд дотр лирическ дуд, бас бээнэ. Негнь болхла, «Муухна Цаһан» гидг дун. Эн дууна туужнь болхла иим. Баһ Дөрвд нутга, Ик Бухс ээмгт Муухна Цаһан гидг күүкн бээсмн. Эн күүкн болхла, нер һарсн аңһуч, чон бэрэд йовад бээсн бээж. Нег дэж чонын кичгүд олж авад алчкч. Тегэд, Муухна Цаһанд өлгчн чонын харал күрч гиж Ик Бухса көгшдүд ода чигн келнэ.

Муухна Цаһан

Ик делтэ кер мөрнь
 Ик Бухса хаалһар дүүлнэд йовна,
 Эвтэ-довта Цаһан күүкн
 Эргин һовлин чонмудынь
 Эвтнь дарад йовна.
 Аавиннь гүрсн аратньгнь
 Арвн цаһан хурһнднь
 Шигдэд ордг билэ.
 Арвн нээмтэ Муухна Цаһан
 Арвадар, хөрэдэр чон цокдг билэ.
 Хулһр чиктэ кер мөрэрн
 Хо бүрүлин алднднь
 Аңнад һардг билэ.
 Хо шар Муухна Цаһан
 Хошадар, һурвадар һанзһлад ирнэ.
 Арв күрсн кер мөрэрн
 Аһшин эмчднь күрэд
 Оддг билэ,
 Аһшин эмч тус болсн уга.
 Эрэтэ алтн билцгэн
 Эңкр дү Церндэн герэслэд бээв,
 Эврәннь цаһан хурһнасн
 Сүһлад өгэд бээв.
 Эврән зүүһэд элэ, гиһэд
 Келэд өгэд бээв.
 Чон чиктэ кер мөрэрн

Чонмудан аңнад хардг Муухна Цаһанд,
Чонмудан аңнад хардг Муухна Цаһанд
Чонын харал күрэд,
Өңгрэд бээв.
Цацгта шеемг альчуран
Цаһана нээртнь кеерэд
Өмсдг билэ.
Цаһан седклтэ Цаһан күүкн
Цаһан сарин арвн тавнднь
Өңгрэд бээв (Цецн булг 2006: 80).

Боовуш Пюрвеевна бас авъясын татлһта ду-би сэн меддг бээсиг меднэвидн. Эннь болхла, «Тоһруна би», «Темэнэ ботх авхуллһна дун» болдг мөн. Ода энд Амбековин репертуарас бүклэрнь деер заагдсиг бичх кергтэ гиж санжанав. «Цецн булг» гидг дегтрт барлсн «Тоһруна биийһин» өмнк үгиг энд бас бичнэвидн. Хальмгуд тоһруг ик гидгэр күндлдг билэ. Тоһрун заячдан һунддг генэртэ шовун гиж кезэнэ келдг бээсмн.

«...Хөөнэ чингэ нанд
Хойрхн-негхн болдмби?
Хорхан чингэ богшурһад
Хөрн-һучн болдмби?
Алвдан юуһан өгхви?
Ардан юуһан дахулхви?», — гийһэд генэд ууляд йовдг.

Мини эк дола икрлсн билэ. Бидн хойр икр күүкн. Тавтаһасн авн медж тодллав: өл маңхн тоһрун өрүн болһн ирж доңһдг билэ. «Аагин хойр биилдг тоһрун күрч ирж», — гийһэд мана эк цээһэн уучкад, хойр күүкэн дахулад, домбран авад хардмн. Мана Ик Бухса ээмгт барун-өмн үзгт тоһрун ирж биилдг күчтэ һольшг толһа бээдг билэ. Мана эк болхла одад домбр цокад дуулдг билэ.

Тоһруна би

Хавр ирв, тоосн бүргв.
Толһа деер тоһрун буув.
Э-э-эй, тоһрун, эврэ тоһрун,
Эн толһан эзн тоһрун!
Э-э-эй, тоһрун, эврэ тоһрун!
Энд тус, тенд тус,
Хойр живрэн сажад биил.
Хойр келэн селэд биил!
Э-э-эй, тоһрун, эврэ тоһрун!
Эргэд биил, дуһрад биил!
Хойр һуужмлан дахулн биил,
Хойр живрэн делэд биил.
Э-э-эй, тоһрун, эврэ тоһрун!
Эн толһан эзн тоһрун,
Энд тус, тенд тус.
Эврэ һазрин эзн тоһрун! (Цецн булг 2006: 9).

Эн дун болхла, кезэнэ аңһни цагт үүдсн боллта. Юңгад гихлэ, кезэңк би мал-аһрус, шову дуралһад биилдг бээсмн гиж ода бидн ил меднэвидн. Кезэнэк өөрд би бас тиим сойлта. Үлгүрлхд, «Туула би», «Текин би». Хальмг амн-үгд бас сонһн би бээнэ — «Шог би». Шинжэнэ өөрд-хальмгуд дунд «орг тек» гидг биийһин айс бээнэ.

Б.П. Амбековас бичж авсн дун	Б.Б. Оконов барлсн дун
Темэнэ ботх авхулдг дун	Бобн-бобн божула
Арвн хойр сардан Амрар теесн угалчи, Асата нилх һульжухаһан Амарн эс хагсанаһи?	Булгин усн кезэ Ширгнэ болһнач, Бобн-бобн божула? Бурһсн модн кезэ
Алтн шар уурган Амнднь күргэд көкүлхнчн. Бо-бо-боожуха, Темэнэ бичкн боожуха...	Буйсна болһнач Бобн-бобн божула? Хом арһмжар Хомнулад уга, Бобн-бобн божула.
Темэнэ ингн, хээмнь, Тееж эс һарһлчи? Тенчэд уга боожухаһан Тежэхэр эс седнэчи? Бо-бо-боожуха, Темэнэ бичкн боожуха... (Цецн булг, 2006: 9).	Хойр бөкэн Сертэлһэд уга Бобн-бобн божула? Ун телвүлэд уга, Бобн-бобн божула. Утцн-маралжн киисгдэд уга Бобн-бобн божула. Тең-бөрвэн тинилһэд уга, Бобн-бобн божула. Булгин усн кезэ Ширгнэ болһнач, Бобн-бобн божула? Бөрв уга ботхан Кезэ босна болһнач, Бобн-бобн божула? (Төрскн һазрин дуд 1989: 51)

Боовуш Амбекован амн үгин зокъялд хальмг улсин домбрт келдг дуд холлгч орм эзлнэ. Эдн хоорндан чинр-утхарн, кев-янзарн, айсарн болн дуулһарн хоорндан йилһрнэ. Медэт дуулсн дуудыг хойр эңгд хуваж болхмн. Эннь олна болн түүрвэчин (авторск) дуд. Боовуш Амбекова яһж домбрч болсан эврэн бичсмн:

«Аадм экин цагас нааран мана улан залата хальмгуд харһа дурсн домбран цокад нэр-наадан, хүрм кеһэд йова юмн. Домбриг бас күн болһн цокж чадхш, Домбр дасхд бас йор бээнэ. Бидн экиннь 47-д һарсн хойр икр күүкн билэвидн. Мадниг 5-6 нас орхла, мана ээж йор сөрж, эрдмтэ болх угаһинь. Һазртан йирин ээжиннь өврт унтдг билэвидн.

Генткн харнһу сө эмтэһн нөр авчасн цагла мана ээж серүлжэнэ. «Хойр күүкн, бостн — дер һатц шүүртн», — болна. Ода юн болжахнь медгджэхш. «Хоюрн дегц босад, хойр һарарн бэржэвтн», — гижэнэ. Хоюрн дегц шүүрхлэ, нанд домбр харһад авбув. Эгчм ааһта уснд хойр һаран дүрэд, уснь асхрад, көлтэ юмн болв. «Хэрү унттн, босхас эрт», — гиж келэд ээж мадниг девлэр дулалад хучад унтулв. Өрүн цуһарн цөөһөн уужаһад, ээж мана аавд келжэнэ: «Сөөнөһэ би эн хойр күүкнд йор йорлв — усн домбр хойр тэвэд эн му гижэсн күүкн эрдмтэ болх — домбр атхв. Өөрк, үзлтө күүкн ааһта уснд хойр һаран шуруһад усан асхад дер норһад хайчкв».

4 зург. Домбр цокчахнь Амбекова Бовуш. Жаңһрин 500 өөн.1990 жс.

Аав келэд бээв: «Эн күүкнд нег һартнь зөв бичкн домбр кех кергтэ», — гичкэд, цолнь күртж кедмн биш. Би экиннь һалын үмс авдг келдүринь авад, өркин шавр авдг нүкнд одад, хойр утциг татад бооһад, тевкин ормд нег нэрхн бура шуруһулкад, сэвэд, цокад суудув. Ээжиг үмс һарһх кемднь тер келдүриг тэвснормднь тэвэд бээвүв.

Долата болув, ээж келжэнэ: «Эн күүкн мини көг орулад өлгчкн домбрим көндөһэд бээнэ. Тер хагсу харһаһас нег домбрин бээдлтө юм кеһэд өгтн», — гижэнэ. Аав: «Нэ, маңһдур кенэв», — гижэнэ. Соңсжах би домбр цокх болад, байрлад бээнэв. Ээжиг үдлэд һархла, би домбринь авад эһарһхла, күчтэ сенр сээхн дуута болдг билэ. Тегэд түрүнкэсн домбриг ээж чивһц зүүһэд бернтэ, тевктэ бичкн домбрболв. Ээж келжэнэ: «Наар, дарлһ заанав», — гийһэд нег айс цокжана, эн «чикндөн делм, нүдндөн улан» гидг айс, энүг дасад авхла, домбрч болхич гиж келв. Тер кевтэн би домбр даслав. Келдүртэн нам зөвөр дасад авчув. Хулһаһар тиигэд зурһатаһасн авн келдүрэс домбрт күрэд, би домбрч болув. Эгчм өвр сээхн дуулдг, домбр дахж келж

биилдг билэ. Тиигэд көгшрх насндан хойр икр күүк һарһад, эмтнд наадн боллав гиж ээж келж уульдг билэ. Тегөд тер хальмгин йор бас эвртэ медүлдг бээж. Сээхн йилһрв: ус атхсн эгчм домбр дассн уга, домбр атхсн би домбрч болув. Келхд өврмжтө йор» (Амбековин архивас).

Боовуш Пюрвеевна бийнь ду һарһад чигн оркна. Эдн түүрвэчин (авторск) дуд. Олн төрмүдэр эн бичдг билэ. Баһчуд эрк ууһад, өрк-бүлнь тарад бээхлэ, ээжин зүркн төвкнүн бээлгө, бас ду һарһв.

...Гилгр харан уучкад,
Гер-малан мартнач,
Гергн-күүкд хойран
Гертнь хоосн үлдэнэч, —

гиһэд эркнчнриг эн дуундан гемшэнэ. Зөрм баһчуд иим ду соңсчкад нанд дурго болна, — гиһэд эн келдг билэ.

— Үрн-садан мадн өскөд, кү кенэвидн. Зуг зөрмнь эк-эцкин седкл дахлго салат тарцхана. Авсн аваль гиснэс хээртэ юмн эн моһлцг һазр деер уга юмн. Терүг медх кергтэ, кен-негэн күндлх кергтэ, тегэд иигэд салат-салврад йовх баһчудт санам зовна. Бас нег ду иим төрэр һарһув. Түрүн ханьцсн аваляс эңкрнь уга. Хамдан жирһтхэ гиһэд заяч заясн болжана. Терүг үнлх зөвтэвидн, — гиж Боовуш Пюрвеевна келнэ.

Һарһсн дуунднь иим үгмүд бээнэ:

Седкл зүркн хойран
Сальк юнгад дахулнач?
Чирэн цаһанинь хээхин ормд
Чеежин цаһанлань жирһхнчн.

Эрэтэ шеемг альчуринь
Эврэн авад ирлэлч!
Эвтэн йовсн нандан, хээмнь,
Эртэр эс медүлсмч?.. (Амбековин архивас)

Дуунаннь айснь болхла кецү сээхн, домбрчин эвтэ һартнь харһа шар домбрнь жиңнэд, күңкнэд бээдг билэ. Дэкэд болхла Боовуш Пюрвеевна шүлгүд чигн бичдг билэ. Күүнэ зүрк хорсхам дүңгэ. Бийнь цугинь үзэд дааһад һарсн төлөд тиим болдг кевтэ. Даңгин инэдтэ-шогта, дуулад-биилэд йовдг ээжин насн-жирһлин хаалһнь иим болв. Насн-жирһлин хаалһд учрсн зовлңд даргдлго эн йовдг бээж: «Седклэн ээтрүлэд, һартан домбран авад, дууһан дуулхла, цуг му хамг мартгдна, көл-һар чаһһна, — гиж Боовуш Пюрвеевна бийиннь тускар келдг билэ. Тиим чигн болх. Дууһан дуулад, чееждэн бээсэн дуундан орулад, домбран һартан авад оркхлань цугнь мартгдад, чеежднь сарулдад оддг бээдг бээж».

Деер келгдсэр, Боовуш Амбековин «Цецн булг» дегтрт олн медсн тоотнь орсн уга. Зөрмнь эврэ һарарн бичсн девтрмүдтнь үлдсмн. Үлгүрлж, домгуд — («Окн теңгр», «Домбр үүдснэ туск тууж», «Экин күцл»), тууж; дуд («Адьяна Дулахн», «Бичкн кер мөрн», «Ялдурк», «Төгрәш», «Муктин» болн нань чигн), 806 үлгүр, бичкдү-дин фольклор (дуд «Чүүкдэ шовун», «Нүһсн»), шүлгүд («Олна мана жаһһрч Окна Цаһан Хаалһ»), йөрөлмүд («Буурин йөрөл»), сән йор, Цаһан сарин авьясмуд, ном, урһмл-өвсн нердин толь болн нань чигн үүдэврмүд. Темдглхд, «Цецн булг» дегтрт зөрм үүдэврмүд хасгдсн. Үлгрлхд, бийиннь бичсн поэм «Һашута йовдл» 87 бадгас 68 бадг орсмн.

А Ш Л В Р

Товчлад келхд, аһуд гилвксн оддыг теңгрэс таслж болшго, тер мет цецн ухаг чеежэс сөңглж болшго. Деедсэс эс өггдсн цецн билг көдөһэс иршго. Тиигшлж Боовуш Амбекова билгэрн, урн-үгэрн хальмг дотран нер һарсн бээнэ, дөкэд цецн ухаһарн, өргн медрлэрн хальмг нутг һатлж, нарт-делкэд туурсн бээнэ. Ик болну, бичкн болну келмрч, дууч Боовуш Пюрвеевна эврәннь ухан-кирцәһэрн хальмг амн үгин зөөр делгрлтд тэв-цән орулсн бээнэ. Медсн тоотнь утхурдад ууж, шавхж чилшго далан усн мет, зөөрэрн кезэд чигн ханцшго уурха саңгин көрң мет, эврэ гүн учр-утхарн урсхлта булг гиж болхмн. Боовуш Пюрвеевна хальмг улсин авъясиг сээнэр меддг, дөкэд эврән кү домндг медлгч бээсмн. Медэт меддг тоот «Цецн булг» болн кесг газетин, журналмудт халхст барлгдж, дорас өсч йовх баһчудт дурсхл болж үлдсмн. Девтрмүдтнь үлдсн амн-үгин зөөрнь болн магнитофонд шингэгдсн дууднь сеткүлмүдт барлгдх.

Архивд хадһлгджах материал

- НА КИГИ РАН. Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №113(104)
НА КИГИ РАН. Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №185(176)
НА КИГИ РАН. Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №186(177)
НА КИГИ РАН (Научный архив Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН). Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №204 (195).
НА КИГИ РАН. Ф. 16, Оп. 1, магн. лента №254 (245).
НА КИГИ РАН. Ф. 16, Оп. 1, магн. лента № 255 (246).
НА КИГИ РАН. Ф. 16, Оп. 1, магн. лента № 257 (248).
НА КИГИ РАН, Ф № 9, Оп. 1., ед. хр. 2. Ц.–Д. Номинханов.
НА КИГИ РАН, Ф. 5, Оп. 2, ед.хр. 118.

Олзлгдсн зокъял

- Амбекова, Б.П. (2006). *Цецн булг*. Элст: АОр «НПП «Джангар».
Биткеев, Н.Ц. (2005). *Калмыцкий песенный фольклор*. Элиста: АПП «Джангар».
Калмыцкие народные песни и мелодии XIX в. (по архивным и опубликованным материалам). Записи XIX века. Часть I. (2015) / Вступ. ст. сост., предисл., подг. текстов, пер. на соврем. калм. язык и прилож. Б.Х. Борлыковой. Транслитерация, пер. со старокалм. на соврем. калм. язык Б.В. Меняева. Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар».
Манжилеева, Р. (2006). Хальмг заң-бэрц хадһлж йовх Боовуш ээж. Хальмг үнн, 31 августа.
Оконов, Б. Б. (1994). Жижэтнэ тууж. Шамбала. № 1.

References

- Ambekova, B.P. (2006). *Ceczn bulg* [The Spring of wisdom]. Elista: AOr “NPP “Dzhangar” (in Kalmyk, Russian).

Bitkeev, N.C. (2005). *Kalmy`czkij pesenny`j fol`klor* [Kalmyk song folklore]. Elista: APP “Dzhangar” (in Russian, Kalmyk).

Kalmyk folk songs and melodies of the XIX century (based on archival and published materials). Records of the XIX century. Part I. Introductory article, preparation of the preface, preparation of texts, translation into the modern Kalmyk language and appendices by B.H. Borlykova. Transliteration, trans. from old Kalmyk to modern Kalmyk by B.V. Menyaev. Elista, ZAO “NPP “Dzhangar” (in Russian, Kalmyk).

Manzhileeva, R. (2006). Grandma Bovush is the keeper of Kalmyk traditions. *Halmg unn*, August 31 (in Kalmyk).

Okonov, B. B. (1994). The story of Jijeten. *Shambhala*. 1 (in Kalmyk).